

Висновки. Молодші школярі недостатньо володіють оцінними діями як операційною основою моральної самооцінки. Як показують наведені дані експериментального дослідження, значна частина молодших школярів не володіють оцінними діями, що спричиняє неадекватну моральну самооцінку. Надалі така ситуація може стати серйозною перешкодою у формуванні повноцінної моральної особистості. Тому школярам необхідні спеціальні розвивальні (психокорекційні) впливи, що дадуть змогу адекватно морально оцінювати себе та інших, а отже, і сформувати високий рівень домагань у сфері моралі. Це означає, що однією умовою становлення адекватної моральної самооцінки є робота з розвитку самооцінювальних дій. Використання оцінних дій моральної самооцінки дітей має фундаментальне практичне значення – приводить до становлення адекватної та високої моральної самооцінки.

1. Бех І. Д. Виховання особистості : навч.-метод. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 848 с.
2. Божович Л. И. Избранные психологические труды: проблемы формирования личности / Л. И. Божович / под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Междунар. пед. акад., 1995. – 212 с.
3. Боришевський М. Дорога до себе: від основ суб'єктивності до вершин духовності : [монографія] / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с. – (Серія «Монограф»).
4. Захарова А. В. Как формировать самооценку школьника / А. В. Захарова, М. Е. Боцманова // Начальная школа. – 1992. – № 3. – С. 58–65.
5. Квашук О. В. Психологічні чинники впливу телебачення на становлення моральної свідомості молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. В. Квашук. – 2008. – 20 с.
6. Павелків Р. В. Особливості схильності молодших школярів до регуляції своєї поведінки / Р. В. Павелків // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2002. – Т. IV, Ч. 4. – С. 200–208.
7. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
8. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Д. И. Фельдштейн. – М. : Междунар. пед. акад., 1995. – 368 с.
9. Цукерман Г. А. О детской самостоятельности / Г. А. Цукерман, Н. В. Елизарова // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 37–44.

УДК 159.9.072 (049.3):159.922.73–053.6

Андрій Зимянський

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ РЕЗУЛЬТАТІВ ФОРМУВАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті проаналізовано результати формувального експерименту та з'ясовано ефективність експериментального впливу на процес цілеспрямованого розвитку в підлітків моральної самосвідомості. Виявлено, що реалізована нами програма призвела до зміни моральної позиції підлітків і визначила динаміку розвитку показників складових їхньої моральної самосвідомості: осмислення моральних понять, моральна рефлексія, інтроспекція, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль.

Ключові слова: моральна самосвідомість, підлітковий вік, формуючий експеримент, рівні розвитку моральної самосвідомості, моральна позиція.

The article analyzes the results of a formative experiment and explained the effectiveness of the intervention on the process of purposeful development of adolescent moral identity. It is revealed that the program led to changes in the moral position of adolescents and to determine the dynamics of indicators of their moral self-awareness: understanding of moral concepts and moral reflection, introspection, a sense of responsibility, empathy, self-control.

Keywords: moral identity, adolescence, formative experiment, the level of moral awareness, moral position.

Теоретичний аналіз [1; 2; 5; 6 та ін.] і проведене емпіричне дослідження дозволили визначити моральну самосвідомість підлітка як складноорганізовану психологічну систему, що включає інтеріоризовані в процесі соціалізації моральні цінності у формі переконань, нормативних установок, ідеалів, що дозволяють співвідносити власні вчинки й спонуки особистості із засвоєними нею моральними імперативами, ціннісними ставленнями до себе та інших людей. У ній вичленовані три складові: когнітивна, емоційно-ціннісна та поведінкова. Когнітивна складова моральної самосвідомості підлітків включає розуміння моральних понять, моральну рефлексію та інтроспекцію. Емоційно-ціннісна складова моральної самосвідомості підлітків пов'язана з розвитком домінуючих цінностей: почуття відповідальності, емпатії, що впливають на їхні моральні позиції, вибір цілей, інтересів, мотивацію поведінки, почуття дисциплінарної відповідальності, менш розвинене почуття відповідальності перед іншими людьми й ще менше – почуття відповідальності перед самим собою. Поведінкова складова включає самоконтроль, моральний вибір і вчинки. Рівень розвитку самоконтролю визначає наявність навичок контролю власних емоційних станів, стримувати почуття гніву, образи. Критеріями оцінки розвитку моральної самосвідомості є осмислення моральних якостей, моральна рефлексія, інтроспекція, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль, моральні дії та вчинки.

Основними чинниками становлення моральної самосвідомості підлітка є спілкування та взаємодія з дорослими й ровесниками, спільна діяльність і поведінка. Загальними механізмами становлення моральної самосвідомості підлітка є: *психічне зараження, наслідування, емпатія, ідентифікація, соціальне мислення, соціальна пам'ять.* Спеціальними механізмами моральної самосвідомості в підлітковому віці є моральна саморефлексія та моральна саморегуляція нормативно-ціннісного ставлення до інших. Моральна рефлексія полягає в осмисленні й переосмисленні різних аспектів Я-реального морального, Я-нормативного морального, Я-ідеального морального, що відображають нові ціннісні знання про самого себе з точки зору належного й ціннісного власних особистісних змістів. Моральна саморегуляція виступає як здатність довільно, за внутрішніми спонуками керувати власними діями і вчинками згідно з прийнятими в соціальному оточенні загальнолюдськими нормами. Вона полягає у гармонізації життєдіяльності за критерієм моральності, гуманізації особистісних стосунків, ідентифікації зі значущими іншими, оволодінні й реалізації моральних норм. Моральна саморегуляція функціонує в нерозривній єдності з моральною рефлексією.

Формуванню моральної самосвідомості підлітків сприяє організація та проведення спеціальної цілеспрямованої діяльності, яка передбачає психологічну корекцію і формування. Застосування системи розвивальних і корекційних заходів створює сприятливі умови для розвитку їхньої самосвідомості.

Система формування внутрішньої позиції дорослого спрямована на розвиток складових моральної самосвідомості, самооцінки, Я-образу, засвоєння уміння взаємодіяти з оточуючими дорослими й однолітками. Невід'ємною частиною роботи з підлітками повинні бути формування адекватної моральної самооцінки, актуалізація моральної рефлексії, формування особистісних якостей, прагнення до саморозвитку та морального самовдосконалення.

Метою формувального експерименту стало створення й апробація системи формування моральної самосвідомості підлітків та її інтернальних утворень, перш за все через активізацію процесів самопізнання, самоаналізу, саморозвитку, формування уявлень про себе, розвиток когнітивних, емоційних і поведінкових компонентів моральної самосвідомості в цілому.

На нашу думку, для отримання найбільш ефективних результатів у процесі формування та розвитку моральної самосвідомості особистості роботу важливо проводити із залученням значущого в плані становлення моральної самосвідомості оточення для підлітка, тобто: однолітків підлітка, його батьків і вчителів. Розробляючи систему заходів щодо реалізації поставлених завдань формувального експерименту, ми виходили з того, що в освітньому процесі є багато можливостей, які можна використати для активізації процесів особистісного саморозвитку, формування навичок саморегуляції.

Виходячи із цієї мети, поставили перед собою такі завдання: 1) виявити на початку експерименту (перший зріз) рівень розвитку моральної самосвідомості підлітків контрольного й експериментального класів; зокрема, вивчити рівні розвитку складових моральної самосвідомості підлітків, проаналізувати вплив однолітків, батьків, учителів та інших дорослих на моральну самосвідомість підлітків; 2) у процесі проведення формувального експерименту застосувати розроблену нами програму «Формування та розвиток моральної самосвідомості підлітків», яка включала б: а) тренінгові заняття з розвитку моральної самосвідомості підлітків; б) рекомендації щодо формування моральної самосвідомості в умовах освітнього процесу; в) програму роботи з батьками з формування моральної самосвідомості в їхніх дітей; 3) здійснити порівняльний аналіз експериментальних даних першого та другого зрізів.

Відповідно на формувальному етапі експериментальної роботи для дослідження нами були визначені дві групи підлітків: контрольний та експериментальний класи, усього 55 осіб.

Проведення першого етапу констатувального експерименту дало можливість з'ясувати загальний стан предмета дослідження і виявити початковий рівень розвитку моральної самосвідомості підлітків. Результати вивчення свідчать, що рівень розвитку моральної самосвідомості в підібраних для експерименту навчальних класів суттєво не відрізняється (табл. 1).

Рівень розвитку моральної самосвідомості в контрольному й експериментальному класах

№	Рівень розвитку моральної самосвідомості	Контрольний клас		Експериментальний клас	
		усього	%	усього	%
1.	Високий	7	26	7	25
2.	Середній	9	33,3	8	28,6
3.	Низький	11	40,7	13	46,4
4.	Усього	27	100	28	100

Як у контрольному, так і в експериментальному класі в значній кількості підлітків рівень розвитку моральної самосвідомості виявився низьким (відповідно 40,7 і 46,4%), причому в експериментальному навіть дещо нижчим. На жаль, лише у 26% учнів контрольного та 25% експериментального класів він виявився високим.

Після визначення структурного складу програми формування моральної самосвідомості підлітків ми здійснили роботу щодо реалізації змісту цієї програми, провівши з учнями експериментального класу (2-х груп) комплекс тренінгових психокорекційних вправ і спеціальних завдань. Після їхнього завершення у складі контрольного й експериментального класів було проведено друге контрольне вимірювання та встановлено особливості впливу розвивальної й корекційної програми з формування у підлітків моральної самосвідомості.

У процесі формування активізувалися складові моральної самосвідомості підлітків: когнітивна, емоційно-ціннісна та поведінкова. Так, блок занять, спрямованих на розвиток когнітивного компонента моральної самосвідомості включав такі форми роботи, які активізують засвоєння моральних понять, їхню трансформацію в моральні переконання, розвивають здібності підлітків до моральної рефлексії та морального самооцінювання. Учні просили дати визначення цих понять, навести приклади з життя.

Для посилення у підлітків здатності розуміння та диференціації моральних понять проводилися бесіди, дискусії, диспути на різну тематику: «Що таке добро?», «Гуманне ставлення до людей», «Характер», диспут про дружбу, які дозволили визначити сутність поняття «добро», уточнити форми його проявів, цінність доброти як особистісної якості людини, обміркувати, чи не заважає доброта у вирішенні певних актуальних завдань, допомагали усвідомити свої позитивні й негативні риси.

Тренінгові заняття включали вправи, спрямовані на розвиток у підлітків моральної рефлексії. Для цього дослідник пропонував учням продумати та нібито пережити самим деякі альтернативні ситуації, у яких необхідно зробити моральний вибір. При цьому ми прагнули надати підліткам можливість задуматися над своєю поведінкою в тій або іншій ситуації, проаналізувати, як їхні вчинки можуть відбитися на стосунках з оточенням, подивитися на себе очима «іншого». Аналіз висловлювань підлітків свідчить, що вони можуть осмислити всі аспекти моральної ситуації, у якій вони опинились, усвідомити свою роль у її розвитку й дати їй відповідну оцінку.

Застосовані нами вправи були спрямовані на активізацію внутрішнього діалогу, розвиток здібності до аргументації своєї точки зору, сприяли фіксації уваги підлітків на сильних сторонах своєї особистості та тих якостях, які робили їх упевненішими у власних силах і можливостях, а також активізували формування таких моральних якостей, як дружність і взаєморозуміння.

Основними завданнями другого блоку групових занять були підвищення емоційної зрілості в цілому й моральних переживань зокрема, стимуляція процесів диференціації почуттів, вміння визначати їх за експресивними ознаками поведінки в інших людей, розвиток емпатичних здібностей, посилення почуття відповідальності перед оточенням і власною особистістю. До цього блоку групових занять увійшов комплекс психокорекційних впливів у формі таких вправ: «Вправа для розвитку емоційно-ціннісної сфери», «Моральні переживання», «Наші почуття і емоції», вправа для розвитку почуття сорому, «Гнів, вина, образа», «З майбутнього в сьогодні».

Для стимулювання у підлітків процесів сприйняття і здатності до адекватної інтерпретації емоційних станів за їхнім експресивним вираженням, на декількох заняттях використовувався модифікований нами варіант методу психопантоміми, розроблений для поліпшення здатності підлітків до експресивного вираження та поглиблення розуміння моральних почуттів.

З метою обговорення проблем виникнення почуттів вини, сорому, каяття і відповідальності, усвідомлення неприпустимості здійснення негативних моральних вчинків використовувалася вправа «З майбутнього в сьогодні».

Для ефективної роботи із суперечливими ціннісними орієнтаціями й у разі відсутності в підлітків стійкої та правильної мотивації у здійсненні ціннісних виборів, ми використовували такі методи: метод проектування моральних ситуацій, метод пояснення цінностей, метод трансформації моральних уявлень, «Моя система цінностей». Дослідник разом з підлітками розглядав зміст моральних пріоритетів, процес їхньої реалізації в конкретній ситуації моральної колізії. Підлітки переконувалися, що прийняття особистістю своїх помилок і прорахунків загартовує душу, додає мудрості, вчить сприймати інших людей такими, якими вони є, ставити себе на місце іншого, щоб зрозуміти його проблеми, труднощі та переживання. Після виконання цих завдань відбувалось їх обговорення, під час якого психолог підкреслював основні ідеї: важлива частина діяльності людини – розвиток власної системи цінностей; дитячі цінності в підлітковому віці втрачають свою значущість; у міру того, як людина зростає, світ для неї перестає поділятися лише на чорне і біле; перевіряти і змінювати свої цінності з віком – природно і нормально; цінності завжди можна зміцнити, відкинути або змінити.

Метою корекційних заходів третього блоку занять, спрямованих на розвиток моральної саморегуляції підлітків, було сприяння оволодінню навичками психологічної релаксації, тренування вмінь робити моральний вибір в альтернативних ситуаціях. Головним завданням було навчити підлітків аналізувати свої вчинки й нести відповідальність за власні рішення, допомогти учасникам усвідомити поняття «моральний вибір». Для вироблення патернів моральної

поведінки, а також глибшого усвідомлення моральних нормативів, підліткам пропонувалася вправа «Аналіз альтернативних ситуацій». Обговорення конкретних ситуацій допомагало підліткам ширше подивитися на проблемні ситуації, знаходити різні варіанти їхнього вирішення.

Таким чином, система групових занять включає комплекс психологічних дій, які активізують складові моральної самосвідомості підлітків: когнітивну, емоційно-ціннісну та поведінкову. Різноманітні форми й методи консультування дозволяють одночасно стимулювати й розвивати процеси, які лежать в основі моральної самосвідомості підлітків – диференціацію моральних понять, моральну рефлексію, прогностичну функцію мислення, емпатію, інтроспекцію (здатність до самоаналізу і внутрішнього діалогу), розширювати навички саморегуляції й самоконтролю, а також удосконалювати здатність приймати відповідальні рішення в ситуації морального вибору.

Загалом у результаті впливу на моральну сферу підлітків відбувалося підвищення рівня розуміння і диференціації ними моральних понять, трансформація спотворених, неконструктивних і суперечливих моральних переконань в адекватні моральні переконання, відбулася активізація розвитку здібності до моральної рефлексії, актуалізація почуття відповідальності та здатності до емпатії, оптимізація ієрархії ціннісних орієнтацій у напрямі зростання значущості моральних цінностей, розвиток здатності до самоконтролю, навчання прийомів адекватного морального вибору.

На основі проведеного контрольного експерименту виявлено кількісні та якісні зміни показників розвитку моральної самосвідомості підлітків контрольної й експериментальної груп. Кількісний аналіз динаміки показників рівнів розвитку моральної самосвідомості підлітків поданий у табл. 2.

Таблиця 2

**Динаміка показників розвитку моральної самосвідомості підлітків
(після реалізації програми формування)**

Рівні розвитку моральної самосвідомості	Контрольний клас				Зміни	Експериментальний клас				Зміни
	до ФЕ		після ФЕ			до ФЕ		після ФЕ		
	к-сть	%	к-сть	%		к-сть	%	к-сть	%	
Високий	7	26,0	8	29,7	+3,7	7	25,0	16	57,1	+32,1
Середній	9	33,3	10	37,0	+3,7	8	28,6	8	28,6	0
Низький	11	40,7	9	33,7	-7,5	13	46,4	4	14,3	-32,1
Усього	27	100	27	100		28	100	28	100	

Аналіз результатів формувального експерименту показує, що в експериментальному класі сталися суттєві позитивні зміни в рівні розвитку моральної самосвідомості. Так, з високим рівнем стало 16 учнів, було тільки 7 (зростання на 32,1%), тоді як у контрольному класі лише в одного учня рівень зріс із середнього на високий. В експериментальному класі на середньому рівні – було 8 учнів і залишилося 8 учнів, тоді як у контрольному класі в одного учня із

середнім рівнем став високий рівень, а у двох із низьким рівнем став середній рівень (зросло на 3,7%, тобто на одного учня).

Найсуттєвіші зміни відбулися на низькому рівні. Якщо до початку формування в експериментальному класі було 13 учнів, то після – залишилося 4 (зменшення на 32,1%), причому у двох підлітків (хлопчиків) він зріс з низького до високого, а в решти (7 учнів) – до середнього. Ці результати відображають зростання в них здатності до логічного й осмисленого розуміння моральних понять, уміння знаходити взаємозв'язки між цими поняттями, давати моральним якостям узагальнені, диференційовані характеристики. Об'єктивнішою стала моральна самооцінка, зросла рефлексія.

Таблиця 3

Динаміка показників розвитку моральної позиції підлітків

Моральна позиція	Контрольна група				Експериментальна група			
	до ФЕ		після ФЕ		до ФЕ		після ФЕ	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Моральна	6	22,2	8	29,6	6	21,4	11	39,3
Неморальна	11	40,8	10	37,1	12	42,9	4	14,3
Невизначена	10	37,0	9	33,3	10	35,7	13	46,4
Всього	27	100	27	100	28	100	28	100

Проведення розвивальної роботи змінило особливості емоційно-ціннісної складової. У частини підлітків поряд з актуалізацією бажання бути самостійним зросло прагнення виконувати свої обов'язки, брати відповідальність за свої слова та вчинки, більше проявляли емпатію. Моральні цінності стали займати вищі рангові місця. На нашу думку, це є свідченням формування у підлітків позитивного ставлення до моральних норм й активізації здатності свідомо керуватися ними у своїй поведінці.

Зміни в поведінковій складовій проявилися у зростанні рівня розвитку моральної саморегуляції, морального самоконтролю, моральних виборів і моральних вчинків. З'явилися навички, що дозволяють контролювати власні емоційні стани, стримувати почуття гніву, образи, здатність критично ставитися до власних неморальних вчинків, уміння відстоювати моральні позиції, активно виступати на захист приниженої людини. Зросли рівень моральних домагань та очікувань і вимогливість до себе.

Висновки. Результати контрольного експерименту свідчать, що внаслідок застосування запропонованої нами програми з розвитку моральної самосвідомості підлітків відзначаються позитивна динаміка та кількісне зростання багатьох її показників. Реалізована нами програма привела до зміни моральної позиції підлітків і визначила динаміку розвитку показників складових їхньої моральної самосвідомості. Зменшилася кількість підлітків, у яких до формування експерименту відзначався низький рівень моральної самосвідомості. Якісні змінювання змісту всіх компонентів, особливо таких, як осмислення моральних понять, моральна рефлексія, інтроспекція, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль, привели до вироблення здатності підлітків до самоаналізу, співпереживання, співчуття та розуміння інших людей, удосконалення

їхніх моральних якостей. Це свідчить про розвиток у них усіх складових моральної самосвідомості, а головне – виникнення орієнтації на іншого (його проблеми, переживання, стосунки тощо).

1. Боришевський М. Й. До проблеми самосвідомості особистості як детермінанти її саморозвитку / Боришевський М. Й. // Українська психологія: сучасний потенціал : матеріали четвертих Костюківських читань : зб. наук. пр. – К., 1996. – С. 105–111.
2. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія / І. С. Булах ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
3. Зимянський А. Р. Про організацію констатувального експерименту дослідження моральної самосвідомості підлітків / А. Р. Зимянський // Віра і розум : збірник тез міжнар. наук.-практ. конфер., 3 грудня 2010 року. – Львів : Триада плюс, 2010. – С. 69–70.
4. Кузікова С. Б. Психологічна програма корекції та розвитку особистості у підлітковому віці : навч.-метод. посіб. / С. Б. Кузікова. – Суми : РВВ СДПІ, 1998. – 80 с.
5. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: монографія / Р. В. Павелків. – Рівне : Волин. береги, 2004. – 248 с.
6. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.

УДК 159.923.2

Юлія Карпюк

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОБЛЕМИ Й СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті аналізується стан сучасної системи вищої освіти. Показано основні методологічні суперечності становлення людини в системі вищої освіти. Аналізуються необхідні методологічні умови ефективного розвитку особистості в умовах інформаційного суспільства. Розглядається роль інформаційних мереж у когнітивному й особистісному розвитку сучасного студента.

Ключові слова: гуманістична модель розвитку особистості, індивідуальність, інформаційне суспільство, самонавчання, компетентність, практичне мислення, практичний інтелект, соціальний інтелект, когнітивні стереотипи, контекст.

The article examines the state of the modern system of higher education. Shows the main methodological contradictions of development of man in the system of higher education. Analyzes the necessary methodological conditions for effective development of identity in the information society. Examines the role of information networks in cognitive and personal development of a modern student.

Keywords: humanistic model of development of the personality, individuality, information society, self-learning, competence, practical thinking, practical intelligence, social intelligence, cognitive stereotypes, context.

Актуальність проблеми розвитку особистості в системі вищої освіти зумовлена тим, що теперішній етап розвитку системи вищої освіти характеризується розробкою нових змістовних стандартів навчання, що відображають найбільш значущі сучасні наукові досягнення. Безсумнівно, питання наукового рівня освіти є одним із найважливіших. Однак сьогодні проблема полягає в тому, що ця потрібна інформація не інтеріоризується молоддю в необхідній мірі, а з кожним роком її засвоєння стає все більш проблематичним. Причиною цього, на нашу думку, є те, що в навчальному процесі використовуються давно застарілі технології навчання, що не відповідають потребам інформаційного суспільства та суперечать сучасним досягненням психологічної науки.